

कास्की जिल्लामा प्रयुक्त मातृभाषाहरूको विश्लेषण

डा. यमनाथ तिमिल्सिना

सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

Email: yemnathtimilsina@gmail.com

Received date : 26 April 2024, Reviewed date : 25 June 2024, Accepted date : 17 July 2024

सार

प्रस्तुत लेख कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूको अवस्थाका बारेमा विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित रहेको छ। कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूको पहिचान र तिनको वर्तमान अवस्थाका बारेमा अध्ययन गर्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो। उक्त उद्देश्य पूर्तिका लागि कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूको वर्तमान अवस्था केकस्तो रहेको छ, भन्ने जिज्ञासालाई यस अध्ययनमा समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको अवलम्बन गरिएको यस लेखमा सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त भएका तथ्यलाई तर्क, प्रमाण र दृष्टान्तका आधारमा पुष्टि गरिएको छ। राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कलाई आधार मानी समस्याको समाधान गरिएकाले मूलतः प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको उपयोग यस लेखमा गरिएको छ। यसका साथै यस क्षेत्रका मातृभाषाका बारेमा गरिएका पूर्वअध्ययनलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा समेत उपयोग गरिएको छ। यी दुवै प्रकृतिका सामग्रीहरू पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएका छन्। कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूको अवस्थाका बारेमा विश्लेषण गर्ने क्रममा मातृभाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा र पुर्खाभाषाको स्थिति, भाषिक वक्ताको विस्तार, भाषिक वक्ताको न्यूनता, भाषिक यथास्थिति, लोपोन्मुखता, लोप, भाषा तथा भाषिकाको पहिचान, भाषिक संरक्षण जस्ता सूचकलाई आधार बनाइएको छ। विभिन्न तथ्याङ्कमा आधारित रहेर यो अध्ययन गरिएको छ। नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषाहरूलाई संरक्षण गर्ने नीति राज्यले नलिने हो भने कास्की जिल्लाका धेरै जसो मातृभाषाहरू सङ्कटमा पर्ने देखिन्छ, भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनको रहेको छ।

शब्द कुञ्जी : पुर्खाभाषा, भाषिक समुदाय, भाषिका, मातृभाषा, लोपोन्मुखता

विषयपरिचय

गण्डकी प्रदेशको सदरमुकाम कास्की जिल्ला पर्यटनको राजधानी मात्र नभई भाषा, साहित्य र लोकसाहित्यको उर्वर भूमि पनि हो। प्राकृतिक सौन्दर्य र सांस्कृतिक विविधताले सम्पन्न कास्की जिल्ला शिक्षाको केन्द्र मानिन्छ। प्राकृतिक वातावरणले सिर्जना गरेका गाउँठाउँअनुसारका भाषा यहाँका बासिन्दाहरूका वाणी बनेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कले कास्की जिल्लामा चवन्न

ओटा भाषा रहेको आँकडा प्रस्तुत गरेको छ । उक्त आँकडामा डोटेली, बैतडेली, खस जस्ता नेपालीका भौगोलिक भाषिका वा भिन्न रूपलाई छुट्टै भाषाको सूचीमा आवद्ध गरिएको छ । 'खस' नेपाली भाषाको प्राचीन नाम हो भने डोटी भेगमा बोलिने नेपालीलाई डोटेली भाषा, बैतडी भेगमा बोलिने नेपाली भाषालाई बैतडेली भाषा मान्नु तर्कपूर्ण देखिँदैन । यसरी हेर्दा कास्की जिल्लामा एकाउन्न ओटा भाषा मात्र अस्तित्वमा रहेको पाइन्छ । तीमध्ये पनि चाम्लिङ, कुलुङ, थामी, थुलुङ, वाम्बुले, दरै, बाहिङ, बोटे, पुमा, जिरेल, पञ्जावी आदि भाषाहरू कास्कीका नभएर बसाइँसराइले यहाँ आइपुगेका लोपोन्मुख भाषाका श्रेणीमा पर्दछन् । कास्की जिल्लाका प्रमुख भाषाहरू क्रमशः नेपाली, गुरुङ, मगर (हुँट), नेवारी, तामाङ आदि हुन् । अन्य मातृभाषीहरूको सङ्ख्या एक प्रतिशतभन्दा पनि कम रहेको पाइन्छ ।

कास्की जिल्लामा एकाउन्न मातृभाषा प्रयोगमा रहेका छन् । तिनको प्रयोगको अवस्थाका बारेमा पूर्वअध्येताले सामान्य सङ्केत गरे पनि गहन ढङ्गले अध्ययन गरेको देखिँदैन । ज्ञानको यही रिक्तताको परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो । कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूको वर्तमान अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासाको समाधान गर्ने उद्देश्य यस अध्ययनमा राखिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको अवलम्बन गरिएको यस अध्ययनमा मूलतः प्राथमिक स्रोतका सामग्रीहरू र अंशतः द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग गरी लेखलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । कास्की जिल्लामा प्रयुक्त मातृभाषाहरूको मात्र विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको क्षेत्र रहेको छ । कास्की जिल्लाबाहेकका अन्य जिल्लामा बोलिने मातृभाषाका बारेमा अध्ययन गरिएको छैन । कास्की जिल्लाका मातृभाषाबाहेक अन्य भाषाका बारेमा अध्ययन नगर्नु यस अध्ययनको सीमा रहेको छ । मातृभाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा र पुर्खाभाषाको स्थिति, भाषिक वक्ताको विस्तार, भाषिक वक्ताको न्यूनता, भाषिक यथास्थिति, लोपोन्मुखता, लोप, भाषा तथा भाषिकाको पहिचान, भाषिक संरक्षण जस्ता सूचकलाई आधार बनाई गरिएको यो अध्ययन नवीन, मौलिक र ज्ञानका क्षेत्रमा उपयोगीसमेत देखिएकाले यसको औचित्यसमेत पुष्टि हुने देखिन्छ ।

शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको अवलम्बन गरिएको छ । राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ ले कास्की जिल्लामा बोलिने मातृभाषाका बारेमा दिएको तथ्याङ्कलाई आधार बनाई यो लेख तयार गरिएको छ । यस लेखमा मूलतः प्राथमिक स्रोतका सामग्री र अंशतः द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । यी दुवै खालका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयबाट गरिएको हो ।

सैद्धान्तिक आधार

भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । यसको जन्मने वा उत्पत्ति हुने र मर्ने वा लोप हुने क्रम जारी रहन्छ । कतिपय भाषा बोलीमा मात्र सीमिति छन् भने कतिपय भाषा लेख्य रूपमा समृद्ध बनेका छन् । भाषाको जग भनेको ध्वनि हो । सार्थक ध्वनि तथा ध्वनिसमूहबाट भाषा अगाडि बढेको हुन्छ । भाषिक उच्चारण वा ध्वनिलाई लेख्य रूप दिएपछिको अवस्थालाई वर्ण भनिन्छ । ध्वनि निरपेक्ष हुन्छन् भने वर्ण भाषा सापेक्ष हुने गर्दछन् । वर्णदेखि सङ्कथनसम्मलाई भाषा भनिन्छ । भाषिक संरचना, त्यसले दिने अर्थ र व्याकरणिक व्यवस्थाका माध्यमबाट मानिसहरू विचार विनिमय गर्दछन् । अर्थात् आफ्ना कुरा बुझाउन र अर्काको कुरा बुझ्न सक्दछन् ।

“संस्कृतमा बोल्नु अर्थमा प्रयुक्त ‘भाष्’ धातुमा ‘कृत्’ प्रत्यय ‘अ’ (अप्) तथा स्त्री प्रत्यय ‘आ’ (टाप्) को संयोजन भई ‘भाषा’ शब्द बनेको हो । यसको अर्थ बोल्नु भन्ने हुन्छ” (गौतम र चौलागाईं,

२०६७, पृ. ७) । त्यही बोलीलाई लिपिको आविष्कार गरी मानवले लेख्य रूप प्रदान गर्‍यो । “भाषालाई बुझाउने अङ्ग्रेजी शब्द 'Language' फ्रेंच 'Langue' बाट बनेको हो” (न्यौपाने, २०५१, पृ. ७) । पूर्व र पश्चिमका विद्वानहरूले भाषालाई आआफ्नै किसिमले अर्थ्याएका छन् । पाणिनिले उच्चारणद्वारा व्यक्त वाणी नै भाषा हो भनेका छन् भने नोम चम्स्कीले निश्चित लमाइ भएको र निश्चित घटकहरूद्वारा संरचित वाक्यहरूको समुच्चयलाई भाषा मानेका छन् (तिवारी, इ. १९८७, प. ८-९) । भाषा परिवर्तनशील हुन्छ । “भाषाको प्रकृति नै एकरूपतामा आबद्ध नभएर अनेक रूपमा जानु हुन्छ” (तिवारी, इ. १९७०, पृ. ४६) । भाषामा अनेक विकल्प हुने गर्दछन् । मानिसले आफूमा रहेको भाषिक सामर्थ्यका आधारमा भाषाका नयाँ नयाँ विकल्पलाई चयन गर्दछ । भाषाको प्रयोग वा छनोटका बारेमा सपियरको यस्तो धारणा छ- भाषा स्वैच्छिक रूपले उत्पादित प्रतीकबाट विचार, भावना र इच्छाको सञ्चार गर्ने विशुद्ध मानवीय र सायास (प्रयत्नसाध्य) विधि हो (सपियर, इ. १९२१, पृ. ८) । तसर्थ भाषा यादृच्छिक हुने गर्दछ ।

भाषालाई सही ढङ्गले प्रयोग गर्ने तथा भाषामै रमाउने प्राणी मानिस हो । मानिस भाषाकै माध्यमबाट ज्ञान उत्पादन र वितरण गर्दछ । शब्दार्थका बारेमा वस्ती (२०६९) को धारणा यस्तो छ- मानिस ज्ञानका कारण मानिस भएको हो । त्यस ज्ञानलाई प्राणवान् बनाएर उभ्याउने चाहिँ शब्द नै हो । शब्दबाट अभिव्यक्त हुन नसकेसम्म जतिसुकै महान् ज्ञानको पनि अर्थ हुँदैन । शब्दविना ज्ञानको न प्रकटीकरण, न वितरण, न त परिष्करण नै सम्भव छ । शब्दले ज्ञानलाई अस्तित्व मात्र प्रदान गरेको छैन, मृत्युञ्जयसमेत बनाइदिएको छ । (वस्ती, २०६९, पृ. १)

भाषा प्रयोगमा एकअर्को भाषाको प्रभाव परिरहन्छ । एउटा समुदायको व्यक्ति दोस्रो समुदायमा जाँदा पहिलो समुदायको भाषा र दोस्रो समुदायको भाषाको प्रभावको मिश्रित रूप (उभयनिष्ठ भाषा) प्रयोग गर्दछ (प्रसाद, इ. १९६८, पृ. ३८७) । क्षेत्रगत विस्तारका कारण भाषाका विभिन्न भेद देखा पर्दछन् । “भाषिका भनेको भाषाको त्यही क्षेत्रगत भेद हो” (गौतम, २०४९, पृ. १११) । भाषा र भाषिका छुट्याउने पनि स्पष्ट आधार हुन्छ । “भाषा वा भाषिकाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा पचास प्रतिशतभन्दा बढी समानता रहेका र वाक्यगठन पनि उस्तै भएमा ती दुई एउटै भाषाका भाषिका हुन्छन् भने पचास प्रतिशतभन्दा कम समानता र बढी भिन्नता भेटिएमा तथा वाक्यगठनसमेत फरक फरक भएमा ती दुवै भाषिका नभएर छुट्टाछुट्टै भाषा हुन्छन्” (तिमिल्सिना, २०७५, पृ. ३८-३९) । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्क हेर्दा नेपाली भाषाका क्षेत्रगत भेद (भाषिका) लाई छुट्टै भाषा मानिएको छ । भाषा र भाषिकाको मर्म नबुझ्दा यस्तो गल्ती हुने गर्दछ ।

भाषा सधैं एकनास रहँदैन । “एकै समुदायमा बोलिने भाषाका केही शब्द वा तिनको उच्चारण र अर्थमा समेत लगभग सात पुस्तासम्म आइपुग्दा नपुग्दै अनौठो रूपले परिवर्तनका लक्षणहरू दृष्टिगोचर हुन थाल्दछन्, जसले गर्दा जिज्यूबाजे बराज्यू वा बज्यूहरूले बोलेका भाषा वा शब्द सातआठ पुस्तापछिका लागि नौला वा अनौठा प्रतीत हुन थाल्छन्” (खनाल, २०६८, पृ. २) । सुरुमा भाषाबाट भाषिका जन्मन्छन् भने कालान्तरमा कुनै भाषिका भाषाका रूपमा विकसित पनि हुने गर्दछन् । भाषिका दुई किसिमका छन्- भौगोलिक र सामाजिक । कुनै भाषा भिन्न भिन्न ठाउँमा भिन्न भिन्न किसिमले बोलिन सक्छ । “भिन्दा भिन्दै क्षेत्रमा बोलिने एउटै भाषामा देखिएका यस्ता भिन्नता वर्ण, व्याकरण, अर्थ र शब्दभण्डारमा पाइन्छ । भाषाका एकै समयका यस्ता भेदलाई क्षेत्रीय वा भौगोलिक भेद भनिन्छ । यिनै भौगोलिक भेद नै भाषिका हुन्” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २१) । भाषाको प्रयोग समाजमा

गरिन्छ । समाजको आफ्नो संरचनागत व्यवस्था हुन्छ । “सामाजिक व्यवस्था विभिन्न जाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित वर्गबाट संरचित हुन्छ । भाषामा पनि त्यसैअनुरूपका भेद देखिन्छन् । भाषाको यही सामाजिक वर्गमा आधारित भेद नै सामाजिक भाषिका हो” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. २१-२२) । सामाजिक भाषिकाको चर्चा आवश्यक नदेखिएकाले यहाँ यसको अध्ययन गरिएन ।

नेपालमा नेपाली भाषाका भौगोलिक भाषिकाका बारेमा धेरै अध्ययन भएको पाइन्छ । बालकृष्ण पोखरेल (२०३१) ले नेपालीका पाँच भाषिका पुर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा भनी उदाहरणसमेत प्रस्तुत गरेका छन् । पोखरेलकै भाषिका निर्धारणको सापेक्षतामा यमनाथ तिमिल्सिनाले सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका सात भाषिका भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्- पुर्वेली, जुम्ली-सिंजाली, हुम्ली, जाजरकोटे, अछाम-बझाडी, दार्चुला-बैतडेली, र डोटी-डडेलधुराली (तिमिल्सिना, २०५१, पृ. १७-३४) । नेपालका अन्य भाषाका भाषिकाको खासै अध्ययन भएको पाइँदैन ।

“नेपालभित्रै र बाहिर गई एकै ठाउँमा बसोबास गरेका मगर, गुरुङ, थकाली, राई, लिम्बु, नेवार, शेर्पा, थामी, सुनुवार आदि विभिन्न जातिहरूले आफ्नो जातीय भाषा छाडेर नेपालीलाई साझा भाषाका रूपमा ग्रहण गरी सिङ्गो नेपाली जातीयताको विकास गरेका छन् । कतिपयको नेपाली भाषा नै मातृभाषा बनेको अवस्था छ” (बन्धु, २०७६, पृ. १७) । कतिपयले जनगणनामा जातीय भाषालाई मातृभाषाका रूपमा लेखाउने तर बोलचाल नगर्ने अवस्था पनि नेपालमा रहेको पाइन्छ ।

विसौ शताब्दीको पूर्वाद्धमा आएपछि भाषिक चिन्तनले भाषाविज्ञानको संज्ञा पाएको हो । आधुनिक भाषाविज्ञानमा अमेरिकाली संरचनावाद (इ. १९२०-१९५७) देखा पर्‍यो । यस वादमा फ्रान्स बोआस, एडवर्ड सपियर, ब्लुमफिल्ड, आदिको योगदान रहेको छ । संरचनावादपछि रूपार्थपरक व्याकरण देखा पर्‍यो । यस व्याकरणमा केनिथ ली पाइक, लाङ्गेकर, पिकेट, एल्सन आदि विद्वान्हरूको सक्रियता रहेको पाइन्छ । त्यसपछि व्यवस्थापरक व्याकरणको विकास भयो । यसमा काम गर्ने विद्वान्हरूमा ह्यालिडे, बबडिक्सन, क्यार्टफोर्ड, रोमन याकोब्सन आदि पर्दछन् । इ. १९५७ पछि रूपान्तरण व्याकरणले नेतृत्व लिएको पाइन्छ । रूपान्तरण व्याकरणको उठान र विकासमा नोम चम्स्कीको अतुलनीय योगदान रहेको छ । त्यसपछि कारक व्याकरण लिएर फिल्मोर देखा परे । आधुनिक भाषाविज्ञानलाई अगाडि बढाउने माथिका वाद (व्याकरण) तथा विद्वान्हरूले भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनलाई जोड दिएका छन् । पछिल्लो समयमा अलिखित भाषाहरूको अध्ययन पनि हुन थालेको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कअनुसार नेपालका भाषाहरूको स्थिति यस्तो रहेको छ :

नेपालमा भारोपेली भाषापरिवारका बयालिस ओटा भाषा, चिनिया-तिब्बती भाषापरिवारका छयत्तर ओटा भाषा, आग्नेली परिवारका तीन ओटा भाषा, द्रविड परिवारका दुई भाषा र एकल परिवारको कुसुन्दा भाषा गरी जम्मा (४२+७६+३+२+१) =१२४ ओटा भाषा बोलिन्छन् भने साङ्केतिक भाषा र अन्य भाषा (नाम नखुलेका) लाई समावेश गर्दा नेपालमा १२६ ओटा भाषा प्रयोगमा रहेका छन् (तिमिल्सिना, २०८०, पृ. २०)

त्यस्तै कास्की जिल्लाको भाषिक अवस्था यसप्रकार रहेको छ :

कास्की जिल्लामा भारोपेली भाषापरिवारका नेपाली, भोजपुरी, हिन्दी, थारु, मैथिली, बज्जिका, संस्कृत, बड्गाली, मुसलमान, अवधी, कुमाल, उर्दु, राजवंशी, अङ्ग्रेजी, मारवाडी, माभी, दरै, पञ्जाबी, बोटे गरी जम्मा १९ ओटा भाषा बोलिन्छन् । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ ले डोटेली, बैतडेली र खस भाषा भनी समेटेको छ । उक्त भाषा वास्तविक भाषा नभएर नेपालीका भाषिका मात्र हुन् । चिनियाँ-तिब्बती भाषा परिवारका गुरुङ, मगर (ढुँट), नेवारी, तामाङ, राई, मगर (खाम), थकाली, छिन्त्याल, लिम्बु, घले, शेर्पा, भुजेल, ह्योल्मो, लोवा, दुरा, सुनुवार, तिब्बती, ल्होपा, बान्तवा, चेपाङ, चाम्लिङ, कुलुङ, भोटे, जिरेल, थुलुङ, थामी, पुमा, बाहिङ, वाम्बुले, छिन्ताङ गरी ३० ओटा भाषा बोलिन्छन् । यहाँ पनि कतिपय राई, लिम्बु भाषाका भाषिका हुन सक्ने सम्भावना छ । त्यस्तै कास्की जिल्लामा साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्ने १९ जना र अन्य भाषा प्रयोग गर्ने २९ जना रहेको पाइन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा कास्कीमा ५१ ओटा भाषा प्रयोगमा रहेको अवस्था छ । (तिमिल्सिना, २०८०, पृ. २६-२८)

नेपालको भाषा नीतिमा परिवर्तन आएको छ । लामो समयसम्म नेपाल एक भाषा नीतिमा थियो भने पछिल्लो समयमा बहुभाषा नीतिमा आइपुगेको छ । चन्द्र शमशेर प्रधानमन्त्री भएको समयमा “सारा राज्यमा एकही भाषा र एकही लिपि हुनु बहुतही आवश्यक छ, तस्मात् गोर्खा भाषा र देवनागरी लिपि मुख्य हुन योग्य छन्” भन्ने कृष्णचन्द्र अर्याल र वैजनाथ सेढाईको मत गोरखाभाषा प्रकाशनी समितिबाट छापिएको छ (पोखरेल, २०७४, पृ. २७) । नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) हुँदै नेपालको संविधान (२०७२) ले एक भाषा नीति हटाई बहु भाषा नीति स्वीकारेको छ तर भाषा योजना कमजोर भएका कारण नेपालीबाहेकका भाषाहरूको उन्नति भएको पाइँदैन ।

प्रस्तुत आलेखमा भाषा र भाषिकाको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा कास्की जिल्लामा बोलिने भाषाहरूको विश्लेषण गरिएको छ । कास्कीमा बोलिने भाषाहरू, पुर्खाभाषा र मातृभाषाको तुलना, भाषिक वक्ताको विस्तार, भाषिक वक्ताको न्यूनता, भाषिक यथास्थिति, लोपोन्मुखता, लोप, भाषा तथा भाषिकाको पहिचान र भाषिक संरक्षण जस्ता चलहरूको चयन गरी आलेखलाई आधिकारिक र वस्तुसत्यमा आधारित बनाइएको छ । राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कका आधारमा विश्लेषण गरी आलेखलाई प्रभावकारी, नवीन र प्रामाणिक तुल्याइएको छ । अध्ययनको सारलाई उपलब्धिका रूपमा निष्कर्षमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विश्लेषण र नतिजा

नेपालमा १२६ ओटा भाषा प्रयोगमा छन् भने कास्की जिल्लामा ५१ ओटा भाषा प्रयोगमा रहेका छन् । नेपालमा बोलिने आग्नेली परिवारका तीन ओटा भाषा (सन्थाली, मुन्डा र खडिया), द्रविड परिवारका दुईटा भाषा (उराउ र किसान), एकल परिवारको कुसुन्डा भाषाका वक्ताहरू कास्की जिल्लामा भेटिएनन् । मनाङ जिल्लामा बोलिने अन्य भाषा र नाम नखुलेको भाषा) का वक्ता पनि कास्कीमा रहेका छन् । कास्कीमा साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या पहिलेको भन्दा बढेको छ । कास्की जिल्लाको सबैभन्दा बढी समृद्ध भाषा नेपाली हो भने मगर (ढुँट), नेवारी, संस्कृत आदि भाषाका गतिविधि केही बढेका छन् भने गुरुङ, तामाङ, थकाली आदि भाषामा पनि केही कार्यक्रमहरू हुँदै आएको पाइन्छ । कतिपय भाषाका वक्ता साँझै कम र भाषाहरू नबोलिने अवस्थामा पुगेका छन् । केही भाषाहरू लोप भइसकेका छन् ।

मातृभाषाहरूको अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ का अनुसार कास्की जिल्लाको जनसङ्ख्या ६०००५१ अर्थात् छ लाख एकाउन्न रहेको छ । कास्कीमा सबैभन्दा बढी नेपाली मातृभाषीहरूको सङ्ख्या छ भने एक प्रतिशतभन्दा कम वक्ता भएका मातृभाषाहरूको सङ्ख्या छयालिस देखिन्छ । जम्मा पाँच ओटा भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या एक प्रतिशतभन्दा माथि रहेको पाइन्छ । कास्की जिल्लामा प्रयुक्त मातृभाषा र वक्ताको सङ्ख्या तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. १
मातृभाषा र वक्ता

क्र.सं.	भाषाको नाम	मातृभाषीको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	नेपाली	४६६०६९	७७.६७
२	गुरुङ	६६८६५	११.१४
३	मगर (हुँट)	२३५३३	३.९२
४	नेवारी	११४७३	१.९१
५	तामाङ	९०२८	१.५०
६	भोजपुरी	५०७९	०.८४
७	हिन्दी	२६०७	०.४३
८	थारू	२०३३	०.३३
९	मैथिली	१८१५	०.३०
१०	राई	१६४८	०.२७
११	मगर (खाम)	१५४३	०.२५
१२	थकाली	९६२	०.१६
१३	छन्त्याल	९३६	०.१५
१४	बज्जिका	६९१	०.११
१५	संस्कृत	५४२	०.०९
१६	बड्गाली	५१८	०.०८
१७	अन्य (नाम नखुलेका)	५०२	०.०८

मातृभाषी ५०० जनाभन्दा कम भएका भाषाहरूमा लिम्बू (३७०), मुसलमान (३२४), घले (२७६), शेर्पा (२५७), भुजेल (२४७), ट्योल्मो (२१७), लोवा (१८३), दुरा (१७०), अवधी (१६९), कुमाल (१६४), उर्दु (१४६), सुनुवार (१३७), राजवंशी (१२२), तिब्बती (१०३), अङ्ग्रेजी (१०२), ल्होपा (९९), बान्तवा (८६), साङ्केतिक (८१), मारवाडी (७४), चेपाङ (७३), माभी (६३), चाम्लिङ (५५), कुलुङ (५३), भोटे (४६), दैरे (४३), जिरेल (३६), थुलुङ (२९), पञ्जावी (२५), थामी (२२), बोटे (१७), पुमा (१५), बाहिङ (१४), वाम्बुले (१२), छिन्ताङ (११) पर्दछन् ।

स्रोत : नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८

मातृभाषा र पुर्खाभाषाको स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ ले पितापुर्खाले बोल्ने भाषा र अहिले बोलिने मातृभाषा छुट्टाछुट्टै सूची प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । धेरै भाषामा पुर्खाभाषाको सङ्ख्या बढी रहेको छ भने मातृभाषाको सङ्ख्या घटेको छ । थोरै भाषामा पुर्खाभाषाभन्दा मातृभाषाको अवस्था बढेको पाइन्छ ।

तालिका नं. २
मातृभाषा र पुर्खाभाषाको स्थिति

क्र.सं.	भाषाको नाम	मातृभाषीको सङ्ख्या	पुर्खाभाषाको सङ्ख्या	वृद्धि/ह्रास
१.	नेपाली	४६६०६९	३८५६१०	वृद्धि
२.	मैथिली	१८१५	२४८०	ह्रास
३.	भोजपुरी	५०७९	६२७२	"
४.	थारू	२०३३	२७२९	"
५.	तामाङ	९०२८	१५०८८	"
६.	नेवारी	११४७३	२२९९८	"
७.	बज्जिका	६९१	७७१	"
८.	मगर (हुँट)	२३५३३	४५१०५	"
९.	उर्दु	१४६	३८०	"
१०.	अवधी	१६९	४०१	"
११.	लिम्बू	३७०	७३२	"
१२.	गुरुङ	६६८६५	८९०८६	"
१३.	राई	१६४८	३३०१	"
१४.	वान्तवा	८६	१४३	"
१५.	राजवंशी	१२२	१६६	"
१६.	शेर्पा	२५७	५०१	"
१७.	हिन्दी	२६०७	२३९१	वृद्धि
१८.	चाम्लिङ	५५	८८	ह्रास
१९.	चेपाङ	७३	१५२	"
२०.	सुनुवार	१३७	२६३	"
२१.	कुलुङ	५३	६९	"
२२.	मगर (खाम)	१५४३	२३७५	"
२३.	मारवाडी	७४	१४६	"
२४.	माभ्नी	६३	२०४	"
२५.	थामी	२२	३९	"
२६.	भुजेल	२४७	१४३०	"
२७.	बङ्गाली	५१८	५३८	"
२८.	थुलुङ	२९	१७	वृद्धि
२९.	वाम्बुले	१२	२१	ह्रास
३०.	कुमाल	१६४	९८७	"
३१.	दरै	४३	८८	"
३२.	बाहिङ	१४	१४	यथावत्
३३.	ट्योल्मो	२१७	३२३	ह्रास

क्र.सं.	भाषाको नाम	मातृभाषीको सङ्ख्या	पुर्खाभाषाको सङ्ख्या	वृद्धि/ह्रास
३४.	बोटे	१७	६७	”
३५.	घले	२७६	५४७	”
३६.	पुमा	१५	२७	”
३७.	थकाली	९६२	१९५५	”
३८.	जिरेल	३६	४६	”
३९.	साङ्केतिक	८१	१४	वृद्धि
४०.	तिब्बती	१०३	८४	”
४१.	छन्त्याल	९३६	१४२४	ह्रास
४२.	छिन्ताड	११	नयाँ भाषा	थपिएको
४३.	ल्होपा	९९	९९	यथावत्
४४.	दुरा	१७०	३७६	ह्रास
४५.	अङ्ग्रेजी	१०२	११८	”
४६.	संस्कृत	५४२	६६६६	”
४७.	मुसलमान	३२४	१५५१	”
४८.	पञ्जाबी	२५	२८	”
४९.	भोटे	४६	३६	वृद्धि
५०.	लोवा	१८३	१८७	ह्रास
५१.	अन्य	५०२	५६६	”

स्रोत : नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८

यहाँ डोटेली, बैतडेली र खस भाषालाई छुट्टै भाषा नमानिएकाले उक्त भाषालाई सूचीबाट हटाइयो । डोटेली (९९), बैतडेली (२८) र खस (१६६) लाई नेपालीका भाषिका मानिएको छ ।

भाषिक वक्ताको विस्तार

माथिको तालिका नं. २ का आधारमा विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा बढी नेपाली मातृभाषीहरूको सङ्ख्या बढेको पाइन्छ । पुर्खाभाषाभन्दा मातृभाषा नेपालीका वक्ता ८०४५९ जना अर्थात् २०.८६ प्रतिशतले बढेका छन् । त्यस्तै हिन्दी मातृभाषीको सङ्ख्या २१६ जना अर्थात् ९.०३ प्रतिशतले बढेको पाइन्छ भने थुलुङ (१२ जना), साङ्केतिक (६७ जना), तिब्बती (१९ जना), भोटे (१० जना) बढेको पाइन्छ ।

भाषिक वक्ताको न्यूनता

नेपालमा धेरै भाषाहरूको मातृभाषीको सङ्ख्या घटेको पाइन्छ । बसाइँसराइ, नयाँ पुस्ताले मातृभाषाप्रति वितृष्णा देखाउनु, सम्पर्क भाषा नेपालीको बढी प्रयोग गर्नु जस्ता सन्दर्भले मातृभाषीको सङ्ख्या घट्दै गएर कतिपय लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् । कतिपय भाषा लोप भइसकेका पनि छन् ।

तालिका नं. ३
भाषिक वक्ताको न्यूनता

क्र.सं.	भाषाको नाम	पुर्खाभाषा छोड्नेको सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	संस्कृत	(६६६६ - ५४४) = ६१२४	९१.८६
२.	भुजेल	(१४३० - २४७) = ११८३	८३.०७
३.	मुसलमान	(१५५१ - ३२४) = १२२७	७९.५१
४.	थकाली	(१९५५ - ९६२) = ९९३	५०.७९
५.	नेवारी	(२२९९८ - ११४७३) = ११५२५	५०.११
६.	राई	(३३०१ - १६४८) = १६५३	५०.०७
७.	मगर (हुँट)	(४५१०५ - २३५३३) = २१५७२	४७.८२
८.	तामाङ	(१५०८८ - ९०२८) = ६०६०	४०.१६
९.	मगर (खाम)	(२३७५ - १५४३) = ८३२	३५.०३
१०.	छन्त्याल	(१४२४ - ९३६) = ४८८	३४.२६
११.	मैथिली	(२४८० - १८१५) = ६६५	२६.८१
१२.	थारू	(२७२९ - २०२३) = ७०६	२५.८७
१३.	गुरुङ	(८९०८६ - ६६८६५) = २२२२१	२४.९४
१४.	भोजपुरी	(६२७२ - ५०७९) = ११९३	१९.०२
१५.	बज्जिका	(७७१ - ६९१) = ८०	१०.३७

त्यसैगरी उर्दु (२३४), अवधी (२३२), लिम्बू (३६२), बान्तवा (५७), राजवंशी (४४), शेर्पा (२४४), चाम्लिङ (३३), चेपाङ (७९), सुनुवार (१२६), कुलुङ (१६), मारवाडी (७२), माझी (१४१), थामी (१७), बड्गाली (२०), वाम्बुले (९), कुमाल (८२३), दरै (४५), ह्योल्मो (१०६), बोटे (५०), घले (२७१), पुमा (१२), जिरेल (१०), दुरा (२०६), अङ्ग्रेजी (१६), पञ्जावी (३), लोवा (४), अन्य (६४), मातृभाषीहरूको सङ्ख्या घटेको पाइन्छ ।

स्रोत : नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८

भाषिक यथास्थिति

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कले कास्की जिल्लामा बाहिङ (१४ जना) र ल्होपा (९९ जना) भाषाका पुर्खाभाषा र मातृभाषीको सङ्ख्या एउटै देखाएको छ । तसर्थ उक्त भाषाहरूका वक्ता यथावत् रहेको देखिन्छ ।

लोपोन्मुखता

पछिल्लो समयमा कास्की जिल्लाका धेरैजसो भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् । नेपालीका भाषिकालाई भाषा भनी सूचीबद्ध गरिएका डोटेली (९९), बैतेडेली (२८) र खस (१६६) भाषा अर्को जनगणनामा लोप भइसकेका हुन्छन् किनभने उक्त भाषा स्वतन्त्र भाषा होइनन् । यिनलाई भाषाको दर्जा दिन मिल्दैन । कास्कीमा लोप हुन लागेका भाषाहरू यस प्रकार छन्- चाम्लिङ (५५), कुलुङ (५३), थामी (२२), थुलुङ (२९), वाम्बुले (१२), दरै (४३), बाहिङ (१४), बोटे (१७), प्रभा (१५), जिरेल (३६), छिन्ताङ (११), पञ्जावी (२५) । त्यसैगरी १०० जना पनि वक्ता नभएका मातृभाषाहरू चेपाङ (७३), मारवाडी (७४), माझी (६३), ल्होपा (९९), भोटे (४६) पनि सङ्कटमा परेका छन् ।

लोप

पुर्खाभाषा विभिन्न भएका तर व्यवहारमा बोल्न छोडिएका भाषाहरूको तथ्याङ्क यसप्रकार रहेको पाइन्छ- अछामी (३१), बभाडी (१५), सन्थाली (११), दनुवार (१४), मगही (१३), दैलेखी (११), मनाडे (१२) र बराम (२६)। माथिका भाषाका वक्ताको पुर्खाभाषाको आँकडा हो, मातृभाषीको आँकडा छैन। यीमध्ये सन्थाली, दनुवार, मगही, मनाडे र बराम भाषाका वक्ता कास्कीमा छैनन्। उक्त भाषा बोल्ने व्यक्ति बसाइँसराइका क्रममा पोखरा आएका तर आफ्नो भाषा बोल्न छोडी नेपाली बोलेको पाइन्छ। त्यस्तै अछामी, बभाडी, दैलेखी भाषा नभएर नेपालीका भाषिका हुन्। अहिले यी भाषाले जनगणनामा सूचीबद्ध हुन पाएनन् किनकि यिनका वक्ता नेपाली मातृभाषी नै हुन्।

भाषा तथा भाषिकाको पहिचान

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्क हेर्दा भाषा र भाषिकाको पहिचान गरिएको देखिँदैन। नेपाली भाषाको प्राचीन नाम खस भाषा हो। खस भाषाको उद्भव कर्णाली प्रदेशमा भएको पाइन्छ। कर्णाली र सुदूर पश्चिम प्रदेशका मानिसहरू आफ्ना जिल्लातिरका भाषालाई नेपालीका भाषिका मान्न तयार देखिँदैनन्। उनीहरू खस भाषाबाट नेपाली बनेकाले नेपालीका भाषिका खस, डोटेली, जुम्ली, डडेल्धुरी आदि होइनन् भन्छन्। उनीहरूलाई खस भाषा भन्नु नै अहिलेको नेपाली भाषा हो भनेर बुझाउनु पर्दछ। खस छुट्टै भाषा नेपाली छुट्टै भाषा होइनन्। तसर्थ जनगणनामा सूचीबद्ध भएका डोटेली, वैतडेली, अछामी, खस, बभाडी, बाजुरेली, दार्चुलेली, डडेल्धुरी, जुम्ली, दैलेखी, डोल्पाली, जस्ता भाषा नभएर नेपालीका भाषिका हुन्। यिनमा मानक नेपालीभन्दा भिन्न केही विशेषता रहे पनि भाषा हुन आवश्यक तत्वको अभाव देखिन्छ। पूर्वी नेपालका राई, लिम्बू भाषाका पनि अनेक भाषिका छन्। तिनलाई पनि जनगणनामा विभिन्न भाषा भनी सूचीबद्ध गरिएको छ। यो गलत प्रक्रिया हो। कास्की जिल्लामा पनि डोटेली (९९ जना), वैतडेली (२८ जना) र खस (१६६ जना) लाई छुट्टै भाषा भनी सूचीबद्ध गरिएको छ। यी भाषा नभएर नेपालीका भाषिका हुन्। यिनको सङ्ख्या (९९+२८+१६६=२९३) पनि नेपाली मातृभाषामा जोडेर हिसाब गर्नुपर्ने देखिन्छ।

भाषिक संरक्षण

नेपालको संविधान २०७२ ले बहुभाषा नीति अङ्गीकार गरेको छ। संविधानले मान्यता दिनु, सरकारले नेपालका सबै भाषा बराबर हुन् भनी घोषणा गर्नु एउटा कुरा हो भने व्यवहारमा परिवर्तन देखिनु अर्कै कुरा हो। नेपालमा नेपालका सबै भाषाको उन्नति गर्ने गरी भाषा योजना आएको देखिँदैन। भाषा नीतिलाई कार्यान्वयन गर्ने काम भाषा योजनाको हो। नेपालको भाषा योजना कमजोर, देखावटी र निष्प्रभावी देखिन्छ। कास्की जिल्लामा प्रयुक्त मातृभाषाहरूको सुधारका लागि कुनै प्रभावकारी योजना अघि सारेको देखिँदैन। मातृभाषा बोलिँदै गरेका र वक्ता पनि बढी नै भएका भाषाहरूको संरक्षणका लागि सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकार नागरिकहरूको साथमा हुनु पर्दछ। कास्कीका गुरुङ, मगर (हुँट), नेवारी, मगर (खाम), तामाङ लगायतका भाषाहरूलाई राज्यले संरक्षण गर्नुपर्छ। अहिलेको जस्तै अवस्था रहे अबको बिस वर्षसम्ममा उक्त भाषाहरू पनि लोप हुने अवस्थामा नपुग्लान् भन्न सकिँदैन। थोरै वक्ता भएका भाषाहरू त लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेका छन्। कुसुन्डा भाषाका वक्ता अहिले नै भेटिएका छैनन्।

निष्कर्ष

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ को तथ्याङ्कले कास्की जिल्लामा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने भाषाहरूको सङ्ख्या चवन्न ओटा भनी किटान गरेको छ। सूचीबद्ध भाषामध्ये डोटेली,

वैतडेली र खस भाषालाई यस आलेखमा सामेल गरिएको छैन । यी भाषा नभएर नेपालीका भाषिका हुन् भनिएको छ । यसरी हेर्दा कास्कीमा प्रयुक्त मातृभाषाहरूको सङ्ख्या एकाउन्न मात्र रहेको देखिन्छ । यस जिल्लामा बोलिने मातृभाषाहरूमध्ये नेपाली, हिन्दी, थुलुङ, साङ्केतिक र भोटे भाषाका वक्ता बढेको पाइन्छ । यी भाषामा पुर्खाभाषाको सङ्ख्याभन्दा मातृभाषा बोल्नेको सङ्ख्या बढेको देखाइएको छ । बाहिङ र ल्होपा भाषीको सङ्ख्या यथावत् रहेको छ । पुर्खाभाषा र मातृभाषाको सङ्ख्यामा परिवर्तन आएको देखिँदैन । चवालिस ओटा भाषामा पुर्खाभाषाको सङ्ख्याभन्दा मातृभाषाको सङ्ख्या बेसरी घटेको पाइन्छ । पुर्खाले बोल्ने भाषा यो हो तर हामी अहिले यो भाषा नबोली नेपाली बोल्छौं भन्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या बढेको देखिन्छ । जुन जुन पुर्खाभाषाको तुलनामा मातृभाषाको सङ्ख्या घटेको छ, ती सबैले नेपाली भाषालाई स्विकारेका छन् । सङ्ख्या घट्ने भाषामा संस्कृत, भुजेल, मुसलमान, थकाली, नेवारी, राई, मगर (ढुँट), तामाङ, मगर (खाम), छन्त्याल, मैथिली, थारू, गुरुङ, भोजपुरी, बज्जिका आदि पर्दछन् । यी भाषामा संरक्षणको नीति नलिने हो भने तुरुन्तै सङ्कट आउने अवस्था देखिन्छ ।

कास्की जिल्लामा प्रयुक्त निम्न भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा गुञ्जिरहेका छन्- चाम्लिङ, कुलुङ, थामी, थुलुङ, वाम्बुले, दरै, बाहिङ, बोटे, पुमा, जिरेल, छिन्ताङ, पञ्जावी आदि । उक्त भाषाका वक्ता साह्रै थोरै रहेको पाइन्छ । कास्कीमा छिन्ताङ भाषा पहिलो चोटि सूचीबद्ध भएको छ । यसका वक्ता जम्मा एघार जना मात्र छन् । केही भाषा भनिएका भाषिकाहरू अहिले कास्कीबाट लोप भइसकेका छन् । पुर्खाभाषामा गणना भएका तर मातृभाषामा गणना नगरिएका अछामी, बभाङ्गी र दैलेखी लोप भइसकेका छन् । त्यस्तै सन्थाली, दनुवार, मगही, मनाङ्गे र बराम भाषा पनि लोप भएका छन् । कास्की जिल्लाका गुरुङ, मगर (ढुँट), नेवारी, तामाङ आदि भाषालाई राज्यले तुरुन्तै संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ । गुरुङ र मगर (ढुँट) भाषा गण्डकी प्रदेशका नेपाली भाषापछिका धेरै वक्ता भएका भाषा हुन् । गुरुङ र मगरहरूले आआफ्ना सन्तानलाई आआफ्ना भाषा बोल्न प्रेरित गर्नुपर्दछ । विद्यालय तहमा पठनपाठनको व्यवस्था, पत्रपत्रिकाको प्रकाशन, शब्दकोश निर्माण, व्याकरण लेखन, साहित्य सिर्जना, औपचारिक सभा सम्मेलनमा सहभागिता गराउँदै भाषाप्रेमी बनेमा गुरुङ र मगर (ढुँट) भाषाले गण्डकी प्रदेशमा प्रशासनिक भाषाको स्थान पाउन सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा कास्की जिल्लामा प्रयोग गरिएका एकाउन्न ओटा भाषामध्ये नेपाली भाषाको लोकप्रियता बढ्दै गएको पाइन्छ । गुरुङ, मगर, नेवारी, तामाङ, भाषालाई पनि संरक्षण गरी अगाडि बढाउन सकिन्छ । अन्य कतिपय भाषाहरू सूचीबद्ध मात्र गरिएका छन् । तिनका वास्तविक वक्ता पाउन त्यति सजिलो छैन । कतिपयले नेपाली भाषा बोलेर पनि जातीय भाषा टिपाएको पाइन्छ । राष्ट्रिय जनगणनामा गणकहरूलाई भाषा, भाषिका, मातृभाषाका बारेमा स्पष्ट पारेर काममा खटाएमा मात्र मातृभाषाको प्रयोगका बारेमा सही तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- खनाल, मोहनप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*, राइनो पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
 गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, साभा प्रकाशन ।
 गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०६७), *भाषाविज्ञान*, पाठ्यसामग्री पसल ।
 चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०७९), *भाषाविज्ञानको परम्परा र पद्धति*, ओरियन्टल पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि. ।
 तिमिल्सिना, यमनाथ (२०५१), *नेपालीका सात भाषिका*, जगदम्बा प्रकाशन ।
 तिमिल्सिना, यमनाथ (२०७५), *नेपाली भाषाको उद्भव र विकास*, राधा तिमिल्सिना ।

तिमिलिसना, यमनाथ (२०८०), “नेपाली भाषाको ऐतिहासिक सन्दर्भ”, भाषा आलोकन, अङ्क ६, नेपाली भाषा शिक्षक परिषद्, पृ. २०-२८ ।

तिवारी, उदयनारायण (अ.) (इ. १९७०), मैक्समुलर भाषा विज्ञान, मोतीलाल बनारसी दास ।

तिवारी, भोलानाथ (इ. १९८७), भाषा विज्ञान (बिसौ संस्करण), किताव महल एजेन्सी ।

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना (२०७८), www.cbs.gov.np

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०५१), भाषाविज्ञानको रूपरेखा, नेपाल बुक डिपो ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१), राष्ट्रभाषा, साभ्ना प्रकाशन ।

पोखरेल, शैलजा (२०७४), “नेपाली भाषाको सामाजिक इतिहास”, जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास (पहिलो ठेली), कमलमणि प्रकाशन, पृ. ९-१२५ ।

प्रसाद, विश्वनाथ (अ.) (इ. १९६८), ब्लुमफिल्ड भाषा, मोतीलाल बनारसीदास ।

बन्धु, चूडामणि (२०७६), “लोकवार्ता, लोकसाहित्य, लोकभाषा, लोकमन्त्र र चुटेकिला”, जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास (दोस्रो ठेली), कमलमणि प्रकाशन, पृ. ९-२२ ।

यादव, योगन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५८), भाषाविज्ञान, न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

वस्ती, शरच्चन्द्र (२०६९), हाम्रो भाषा (तेस्रो संस्करण), फाइनप्रिन्ट बुक्स ।

सपियर, एडवार्ड (इ. १९२१), ल्याङ्ग्वेज : एन् इन्ट्रोडक्सन टु द स्टडी अफ स्पिच, हार्कोट ब्राक एन्ड कम्पनी ।